

GYIMESI RÉKA

Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia módszereivel*

Linkage and complex analysis of the sources of Bonyhád from the second half of the 19th century with the methods of historical demography

A témaválasztás indoklása, a felhasznált források

A disszertáció tematikáját tekintve a történeti demográfiai kutatások sorába illeszthető. A dolgozatban leírtakkal a 19. század második felében megfigyelhető életkörülmények, együttélési formák, rokonsági hálózatok és demográfiai jellemzők jobb megismeréséhez kívántunk hozzájárulni. A történeti demográfiai kutatások természetükből fakadóan általában kis területre, többnyire egy-egy településre terjednek ki. A forrásadottságok elkerülhetetlenül befolyásolják az elemzés helyszínét illető választási lehetőségeket, jelen kutatás esetében is ez volt a fő oka annak, hogy a vizsgálat alá vont település Bonyhád lett. A helységről két népszámlálás individuális szintű adatai is fennmaradtak, 1857-ből és 1869-ből. Amellett, hogy ezek az anyagok önmagukban is értékes információkat hordoznak a településen élők számáról, különböző jellemzők szerinti összetételéről és ezekre alapozva kimerítő leíró statisztikai elemzéseket lehet végezni, mélyebb összefüggések megvilágítására önmagában mégsem ad lehetőséget ez a forrástípus. Ezért volt alapvetően fontos a genealógia bevonása és az anyakönyvi és népszámlálási adatok összekapcsolása. Az adatok dinamizálásán és az életesemények megismerésén túl egy kapcsolati háló felrajzolása és elemzése lett az adatbázis elkészítésének

* Témavezetők: Dr. habil. Nagy Mariann, KRE, egyetemi tanár – Dr. Óri Péter, KSH NKI, tudományos főmunkatárs. „Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program.

hozadéka, amely így jóval túlmutat egy összehasonlító, leíró elemzésen. Emellett lehetőséget nyújtott arra, hogy a klasszikus történeti demográfiai megközelítéseket meghaladva, egy szélesebb, komplexebb keretrendszerben dolgozva vonhasunk le következtetéseket. A korabeli kataszteri térkép kutatásba való bevonásával pedig a vizsgált kérdések sokszor földrajzi aspektussal is gazdagodtak, ezáltal komplex értelmezési keretbe kerültek.

A dolgozat kiindulópontja a korabeli népesség részletekbe menő megismerése volt, ez adta azt az értelmezési keretet, amire a további eredményeket lehetett építeni. Ezt a szakirodalmi áttekintést követően a népszámlálási anyagok leíró elemzése tette lehetővé. Az előzetes ismeretek alapján már a kutatásnak e kezdeti fázisához kapcsolódóan is megfogalmazhatók voltak bizonyos hipotézisek. Egyrészt feltételeztük, hogy Bonyhád mint egy 18. században újraterelített város, magán viselte az újranépesítés nyomait. A nemzetközi és a hazai történeti demográfiai kutatások eredményeiből kiindulva megfogalmazhattuk azt a várakozást is, mely szerint egyrészt dominánsak voltak az egyszerű családos háztartásformák a településen, ám az összetett és a nem családos együttélési formák kialakításának hátterében különböző, elsősorban foglalkozásbeli sajátosságokat vártunk. Így célunk volt ennek a kérdésnek a részletesebb elemzése, valamint a statikus szerkezeti leírás mellett az adatok dinamizálása, az egyéni és családi életciklusok bekapcsolása és vizsgálata.

Az adatbázis lehetőséget nyújtott arra is, hogy megvizsgáljuk a mindkét népszámlálásban azonosított egyének ismérvei között mutatkozó különbségeket. Így összevetettük azokat a jellemzőket, melyek mindkét összeírásban szerepeltek és releváns eredményeket várhattunk az összehasonlító vizsgálatuktól. A korabeli magas analfabetizmus miatt szinte biztos volt, hogy különbségek mutatkoznak a különböző forrásokban regisztrált születési évek között. A mindkét népszámlálás idején a településen tartózkodók esetében azt is érdemes volt megvizsgálni, hogy ugyanabban a házban maradtak-e vagy megváltozott-e a lakóhelyük. A korabeli lakosság meglehetősen mobilis volt, és ugyan a ki- és bevándorlást nem állt módunkban részletesen vizsgálni, de a településen belüli mozgásokról ezen a módon képet alkothattunk. A helyváltoztatás vagy éppen helyben maradás mögött álló feltételezhető tényezőket is megvizsgáltuk, ilyen volt a foglalkozás mellett például az, hogy valaki a saját tulajdonú házában élt-e vagy albérlőként írták össze. Utóbbiról az 1857-es népszámlálás házbirtokosok személyére vonatkozó rovata nyújtott információt.

A házbirtokosi adatokat, a lakásstatisztikai jellemzőkkel együtt a kataszteri térképen is ábrázoltuk, ezzel lehetőségünk nyílt a településen megfigyelhető mintázatokat felfedezni, akár a házzal kapcsolatos statisztikai ismérvekről volt szó, akár a lakosság felekezeti és foglalkozás szerinti összetételéről. A vallási térkép kapcsán egyértelműen adta magát az a hipotézis, mely alapján az újraterelítés módjából

adódóan egyrészt a római katolikusok és a protestánsok elkülönülését vártuk, ahogy feltételezhettük azt is, hogy a zsidók is jól körülhatárolható területen éltek. Mivel a felekezetek és a foglalkozásszerkezet között vannak közismert összefüggések, ezért számíthattunk arra, hogy a bonyhádi lakosság foglalkozását ábrázoló térképen is felfedezhetők egyéni jellegzetességek.

Végül pedig a genealógia segítségével azonosítható rokoni kapcsolatokból készítettünk el egy gráfot, mely segítségével a népszámlálások alapján azonosítható családokon túlmutatóan egy sokkal szélesebb spektrumú rokoni hálózatot rajzoltunk fel a településen. Ennek segítségével megvizsgálhattuk, hogy a városban élő emberek közül ki kivel állt rokonságban, és a hozzátartozók milyen távol vagy éppen közel éltek egymáshoz. A népszámlálásokat felhasználó történeti demográfiai szakirodalom egyik fontos kérdése, hogy az összeírásokban kialakított lakófelek mennyire tükrözték a valós rokoni és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetet, így a rokoni hálózat segítségével azt is megvizsgáltuk, hogy milyen gyakran fordult elő az, hogy egymással közeli rokonságban lévő személyeket, családokat különválasztottak a népszámlálási biztosok. Kitértünk arra, hogy milyen jellemzőkkel bírtak azok, akiknek kiterjedt rokonságuk élt a településen 1869-ben és azok, akiknek senkijét sem találtuk meg Bonyhádon.

Eredmények

A disszertáció megírásának egyik alapköve volt, hogy a településről megmaradt, a 19. század második felét lefedő forrásokat ne csak önmagukban lehessen elemezni, hanem az egyes forrásokban szereplő egyéneket össze tudjuk kapcsolni más adatállományokban saját magukkal, családjukkal, rokonságukkal. A célul kitűzött komplex elemzés, az egyéni jellemzőkön túlmutató, azokat közösségi és földrajzi kontextusban elhelyező vizsgálat csak úgy valósulhatott meg, hogy ennek a módszertani kihívásnak sikerült eleget tenni. E folyamat során felmerült nehézségeket, ezek áthidalását, az összekapcsolás automatizálhatóságát és ennek korlátait is részletesen bemutattuk.

A forrásokra alapuló munkát a két népszámlálási anyag leíró elemzésével indítottuk, mely kitért a két népességösszeírás által a településen talált lakosság különböző jellemzők szerinti összetételének bemutatására. A lakosság ismérveit követően a népszámlálásokban kialakított háztartások különböző jellemzőit tekintettük át, ilyen az átlagos háztartásnagyság, az egy háztartásra jutó házas férfiak aránya és a háztartások szerkezete. Ez utóbbit a történeti demográfiai kutatásokban alkalmazott Laslett-féle tipológia szerinti besorolással vizsgáltuk meg, így a bonyhádi eredmények más településekről származó adatokkal is összehasonlíthatóvá váltak. Az előzetes várakozásoknak megfelelően domináns volt a városban a nukleáris

családok jelenléte, azonban az ennél egyszerűbb és ennél bonyolultabb formák arányának tekintetében is találtunk eltéréseket más kutatásokhoz képest.

A háztartástípusokat foglalkozások és felekezetek szerint is megvizsgáltuk, mely során szintén igazolódott a dolgozat elején megfogalmazott hipotézisünk, miszerint a családok foglalkozása alapvetően befolyásolta, hogy milyen család-szerkezeti formában éltek. A szabadfoglalkozású, értelmiségi csoport körében az átlagnál jóval magasabb volt az egyszemélyes háztartások aránya, míg az összetett családszerkezet főként a földművesekre volt jellemző. Utóbbiak sok esetben idősebb korokban kerültek a háztartás élére és az életkoruk előrehaladtával egyre bonyolultabb háztartásformákban éltek. Ennek hátterében egyrészt a mezőgazdaságból élő családok munkaerőszükséglete állt, másrészt az öröklés módja is befolyásolta az együttélési formákat és a háztartásfői pozíció átadásának idejét.

A háztartások elemzését a bennük élők szerepeinek vizsgálata követte, melyhez feltételezett életciklusmodelleket készítettünk el. A klasszikus életpálya a háztartásba való gyerekként vagy unokaként való megérkezéssel kezdődött az életút elején, mely szerep az egyének huszas éveire folyamatosan átváltott a férfiak esetében háztartásfőre, míg a nőknél feleségre. A rokonként való együttélés (jellemzően a háztartásfő vagy felesége szülei vagy testvérei, akik nem alkottak önálló háztartást) inkább idősebb korban jelent meg, bár aránya elenyésző volt, főleg az 1857-es adatok szerint. A szolgálok aránya is minimális ebben az összeírásban, Pozsgai Péter forráskritikai munkáiból is tudjuk, hogy 1857-ben külön írták össze a szolgálatot teljesítőket. 1869-ben ezért látványosan megnő az arányuk, ez a szerep főként az egyének korai életszakaszára, jellemzően az önálló háztartásalapítást megelőző időszakra tehető.

A népszámlálásban szereplő házaspárok adatai alapján néhány házasodásra vonatkozó jellemző megvizsgálására is lehetőség nyílt, mint a házasságkötési életkor vagy a bizonyos életkorokban meg nem házasultak aránya. Ezek kapcsán a szakirodalomból is jól ismert különbségeket fedezhettünk fel a két nem között: férfiak például jellemzően idősebb korban kötöttek házasságot, mint a nők. A házasságkötések kapcsán a földrajzi és a felekezeti értelemben vett endogámiát is megvizsgáltuk. Míg a vallásokon belül megfigyelhető volt az azonos felekezetűek között kötött házasságok dominanciája, a házaspárok születési helye alapján nem mondhatjuk, hogy zárt lett volna a házasodási piac.

A genealógia bevonásával és népszámlálási adatokhoz kapcsolásával kialakított adatbázis elemzéséről szóló fejezetet az adatállományok összekapcsolásából rekonstruálható életutak számának és típusainak áttekintésével indítottuk. A két népszámlálásban szereplő 10 000 ember kétharmad részét sikerült a genealógiában is azonosítani, 1500 főt pedig mindhárom adatállományban megtaláltunk. Ezek az életutak a legteljesebbek, az elemzések azon részét, ahol fontos volt, hogy mindkét népszámlálásból rendelkezésre álljanak információk, ezeken az adatokon

végeztük el. Így vizsgáltuk meg, hogy a két összeírásban hogyan változott meg a családforma, melyben az azonosított egyéneket összeírták. Ennek eredményeképp jól kirajzolódott a családi ciklusok megléte, vagyis, hogy az egyes személy az életén belül többféle háztartástípusban is élhet, mindez attól függ, hogy a népszámlálás éppen melyik fázisában érte a családot.

Ezt követően a lakosok egyéni jellemzőinek elemzésére, különböző forrásokban való összehasonlítására térünk át. Mivel mindhárom adatállományban szerepelhetett adat az emberek születési évről, így megvizsgáltuk, hogy mekkora eltérést tapasztalunk a különböző forrásokban szereplő bejegyzések között. Meglehetősen sok pontos vagy 1–2 évnyi eltérést tartalmazó adatot találtunk, viszont ha az értékeket nemek szerint bontottuk, akkor kiderült, hogy a férfiak születési éveire vonatkozó bejegyzések jóval pontosabbak voltak, mint a nők esetében. Ezt a körükben eltérő mértékű alfabetizációval magyarázhatjuk. Amennyire a források eltérő szerkezete engedte, összehasonlítottuk a foglalkozás szerinti összetételt is. A két népszámlálásban feltűnően más típusú foglalkozást űző személyeket egyéni szinten is megvizsgáltuk, ahol tudtuk feloldottuk az ellentmondásokat.

Végül pedig azt vizsgáltuk meg, hogy a mindkét összeírásban szereplő személyeknek megváltozott-e a településen belüli lakhelye, és ha igen, akkor mi befolyásolhatta a költözésüket. A logisztikus regresszióelemzés alapján megállapítottuk, hogy alapvető hatással volt a lakóhely megváltoztatására az, hogy valaki saját tulajdonú házban élt-e, amennyiben igen, akkor kisebb valószínűséggel költözött el, mint ha nem ő volt a házbirtokos. A nők nagyobb valószínűséggel változtattak lakóhelyet, mint a férfiak, ennek hátterében az állhat, hogy a házasságkötést követően jellemzően a feleségek költöztek a férjük családjához. Az egyének életkora is meghatározó volt, leginkább a 16–25 közötti korcsoportra volt jellemző a helyváltoztatás, ezt követően minél idősebb valaki, annál kevésbé volt valószínű, hogy elköltözik. A foglalkozás szerinti összetétel kapcsán megállapítható, hogy a földművesekhez képest sokkal valószínűbb a lakóhely megváltoztatása a napszámosok esetén. Ez összefüggésben van azzal, hogy a földművesek jellemzően saját tulajdonú ingatlanban éltek, míg a napszámosoknak ez csak elenyésző részére volt igaz.

A további elemzésekhez jellegükből adódóan elég volt, hogy ha legalább az egyik népszámlálásban és a genealógiában sikerült azonosítani valakit, így a vizsgálat alá vonható személyek köre kibővült. Először az anyakönyvi adatok alapján rekonstruálható házasságok jellemzőit, különösen az újránházasság jelenségét vontuk elemzés alá, azokat a genealógiában szereplő házasságkötéseket alapul véve, melyek tagjai közül legalább egy szerepelt valamelyik népszámlálásban. Megvizsgáltuk a felek életkorát, és hogy mely korszakokban kötötték a házasságukat. A megözvegyültek újránházasságának nemek szerinti elemzése azt mutatta, hogy ugyan több nő özvegyült meg, mint férfi, a megözvegyült férfiak körében azonban jóval magasabb azoknak az aránya, akik újránházasságot kötöttek. A logisztikus

regresszióelemzés is kimutatta, hogy a megözvegyült személy neme jelentősen befolyásolja az újraházasodás valószínűségét, a férfiak nagyobb eséllyel kötnek ismét házasságot, mint a nők. Az életkor is meghatározó tényezőnek bizonyult, minél fiatalabban özvegyült meg valaki, annál nagyobb volt az esélye, hogy ismét oltár elé álljon. A gyermekek jelenléte is befolyásolta az újraházasodást, kisebb volt a valószínűsége, hogy ismét házasságot kötött az, akinek bizonyos nemek szerinti összetételű gyermekei éltek vele egy fedél alatt, mint az, akinek egyáltalán nem volt gyermeke. Szintén befolyásolta az özvegy döntését, ha 15 évesnél idősebb fiúgyermeke volt, aki már potenciális örökösnek számított.

A népszámlálások genealógiával való összekapcsolása lehetőséget adott a mostoha- és/vagy mozaikcsaládok vizsgálatára is. A népszámlálások viszonylag szűkörűen tudnak beszámolni erről a komplex jelenségről, így kiindulópontként azt vizsgáltuk meg, hogy az összeírásokban mostohagyermekként bejegyzett személyek milyen demográfiai jellemzőkkel bírtak. Majd az adatbázis segítségével azt elemeztük, hogy hány olyan háztartást találtunk, melyben az anyakönyvi adatok alapján bizonyíthatóan nem csak édestestvérek éltek együtt és ez hány esetben esik egybe azzal, mikor a népszámlálást végző személy is külön jelezte a bejegyzésével, hogy a háztartásban mostohagyermek (is) él. Az anyakönyvi adatok által azonosított mozaik- és mostohacsaládoknak elenyésző részét lehetett volna csak a népszámlálások alapján azonosítani. Annak érdekében, hogy ezeket az összetett kapcsolatrendszeret tartalmazó együttélési formákat a statisztikai adatokon túl is megismerhessük, eltérő típusú mostohacsaládok bemutatásával zártuk a fejezetet.

A különböző adatállományokban szereplő adatok azon részének, ahol ez relevánsnak mutatkozott, a földrajzi aspektusát is megvizsgáltuk. Térképre vetítettünk lakásstatisztikai és házbirtokosi adatokat is. Utóbbi esetében saját kategóriákat alakítottunk ki arra vonatkozóan, hogy a házban élő családok a saját vagy valaki más által birtokolt ingatlanban éltek-e, figyelembe véve, hogy maga a tulajdonos az épületben élt-e vagy sem. Mivel a különböző típusok a településen körülhatárolható mintákat rajzoltak ki, így ezt a kérdéskört tovább vizsgáltuk. Megnéztük hogyan alakult felekezetek és foglalkozások szerint a saját házban élés gyakorisága. A földművelőkként és a ház- és járadékbirtokosokként összeírt személyek szinte kivétel nélkül a saját tulajdonukban lévő épületben éltek, míg az iparosok, kereskedők, segédmunkások és értelmiségi csoportokra inkább az volt a jellemző, hogy más házában laktak.

A lakosság felekezetek és foglalkozás szerinti összetételének térképre vetítése is jól elkülöníthető mintákat rajzolt ki. A vallási berendezkedést a 18. századi betelepítések határozták meg, és ennek továbbélését figyelhetjük meg még a 19. század második felében is. Míg a protestáns felekezethez tartozók jellemzően a település északi részében éltek, addig délen főként római katolikusokat találtunk. A zsidók a belvárosban alkottak jól körülhatárolható és elkülönülő közösséget. Mivel

a korábbi elemzéseink már rávilágítottak arra, hogy a felekezeti hovatartozás Bonyhád esetében erősen összefügg a foglalkozási megoszlással, így nem meglepő, hogy ennek térképre vetítése is hasonló mintázatot rajzolt ki. A földművelésből élők nagy részét az északi területen találjuk, míg délen túlnyomórészt napszámosok, segédmunkások éltek. A település központi részén laktak a kereskedők és iparosok. Ezek az összefüggések tehát jól megvilágítják azt, hogy a település berendezkedésére alapvető hatást gyakoroltak a lakosság betelepülésének körülményei és a népesség különböző jellemzők szerinti összetétele.

Az utolsó fejezetben a településen élők közötti rokoni kapcsolatokat térképeztük fel. A népszámlálások alapján – a legjobb esetben is – csak azt tudjuk rekonstruálni, hogy az együtt élők között milyen kapcsolat van, de az általunk elkészített adatbázis segítségével a településen élő azonosított egyének közötti rokoni kapcsolatokat is felrajzolhatjuk függetlenül attól, hogy melyik épületben laktak. Első lépésként magát a gráfot kellett elkészíteni, mely segítségével az 1869-ben a településen élt és a genealógiában is azonosított 4051 személy közötti kapcsolati hálót vonhattuk elemzés alá. A gráfot alkotó kapcsolatok definiálása során úgy döntöttünk, hogy az egyéntől egy távolságnyra lévőnek tekintjük a házastársát, gyermekét, szüleit és testvéreit.

A hálózat elemzése során egyrészt megvizsgáltuk, hogy a településen kinek mekkora volt a közeli hozzátartozóiból álló rokoni hálózata, hány különböző házban éltek és milyen távolságra helyezkedtek el egymástól. Az azonosított háztartásfők felének nem volt a saját lakófelében élő rokonain kívül más hozzátartozója a településen, a másik felének viszont legalább egy, de akár több különböző épületben is éltek hozzátartozói. Ezt a két csoportot összehasonlítva arra kerestük a választ, hogy milyen tényezők lehettek hatással arra, hogy valakinek találtunk-e településen élő közeli hozzátartozóját vagy sem. Voltak olyan foglalkozási csoportok, melyek jelentősen eltértek a teljes mintát jellemző fele-fele megoszlástól, így például a földműveseknek jóval nagyobb arányban éltek a településen rokonai, míg a szabadfoglalkozású, értelmiségi csoportnak jellemzően nem találtuk közeli hozzátartozóját a város más házaiban. A felekezetek kapcsán az előzetes várakozásoknak megfelelő mintákat láthattunk, az átlagtól való eltérést az evangélikusok esetében rögzítettünk, akiknek jellemzően több más házban is éltek rokonai, illetve a zsidók kapcsán, akik esetében viszont általában nem találtunk közeli hozzátartozókat. A háztartástípusokat vizsgálva pedig azt figyelhettük meg, hogy a bonyolult családos együttélési formákat alkotó háztartásokat vezetőik között magasabb volt azoknak az aránya, akiknek voltak egy távolságra lévő rokonai más házban. Ennek hátterében az állt, hogy az ilyen típusú együttélési formák a földművelők körében jelentek meg nagyobb arányban.

Mindezek kapcsán tehát megállapíthatjuk, hogy a földműveléssel foglalkozók – és a hozzájuk Bonyhád esetében szorosan kapcsolódó felekezeti jellemzőt

is idekapcsolhatjuk: evangélikusok – jellemzően saját tulajdonú házaikban éltek, viszonylag ritkán változtattak lakóhelyet és meglehetősen kiterjedt közeli rokoni hálózattal rendelkeztek a településen. Ehhez viszonyítva pedig azt láthattuk, hogy a más felekezetűek és foglalkozást űzők esetében kevésbé volt jellemző a saját tulajdonú házban élés és a kiterjedt rokoni hálózattal rendelkezés, vagyis ezek a csoportok ezzel összefüggésben jóval mobilabbak is voltak, gyakrabban változtattak lakóhelyet akár a településen belül vagy hagyták el a várost.

A hálózat elemzését a rokoni távolságok földrajzi távolságokkal való összekapcsolásával zártuk. A koordinátákkal felruházott térkép segítségével, valamint az ezen szereplő poligonok átalakításával minden egyénről meg tudtuk mondani, hogy pontosan hol élt 1869-ben Bonyhádön. Az adatok alapján megállapíthattuk, hogy összefüggés figyelhető meg a rokoni és a földrajzi távolság között, minél közelebbi hozzátartozóról volt szó, annál közelebb élt a vizsgált egyénhez. Az átlagos távolságok bemutatása mellett becsült sűrűségfüggvények segítségével mutattuk be részletesen a rokoni távolságok és a földrajzi távolságok közötti kapcsolatot.

A disszertáció a bonyhádi lakosság 19. század második felében rögzített jellemzőinek részletes leírásán és elemzésén túlmenően, egy anyakönyvi adatok bevonásával elkészített adatbázis, valamint egy korabeli kataszteri térkép bevonásával több szempontot érvényesítő, a forrásadottságok által lehetővé tett legszélesebb spektrumon elvégzett elemzést mutatott be. A népszámlálásban rögzített ismeretek így magyarázó változói lehetnek több olyan, komplex kérdés vizsgálatának, mint az újraházasodás, a településen belüli lakóhelyváltás, a saját birtokban lévő ingatlanban lakás, vagy a kiterjedt rokoni hálózattal rendelkezés. Az eredmények közül az egyik legmeghatározóbbnak azt tartjuk, hogy konkrét adatokkal alátámasztható bizonyíték született arra vonatkozóan, hogy a népszámlálások által rajzolt határokat – legyen ez lakófél vagy épület – átlépő elemzésekkel egy jóval komplexebb társadalom képe rajzolódik ki előttünk. A kulcskérdés így már nem is az, hogy kik élnek egy házban vagy egy háztartásban, hanem az, hogy milyen kapcsolat fűzi össze azokat, akik a településen éltek, függetlenül attól, hogy egy házban összeírt idegenek vagy külön épületbe költözött rokonok.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34893>